

Portugálok Brazíliában a régi századfordulón

Szilágyi Ágnes Judit¹

Abstract **The Portuguese in Brazil at the Turn of the 19th and the 20th Centuries.** Beginning in the mid-19th century, labour migrants from Portugal joined other Europeans in mass transatlantic moves to Brazil. The immigrants and their descendants were quick to organize themselves and establish mutual aid societies, libraries, newspapers and magazines. The immigrants had a deep affinity with approximation between Brazil and Portugal, and the Luso-Brazilian political thought.

Keywords migrants, Brazil, Portugal, Luso-Brazilian political thought

A függetlenné vált Brazília² a korábbi gyarmattartó, Portugália kivándorlóinak számára az elsődleges célországot jelentette, és ebben a vonatkozásban nem igen akadt konkurens a XIX. század folyamán, a XX. század első felében. 1890 és 1900 között a portugál kivándorlók 90%-a Brazíliába indult. Ez az arány a századforduló és az I. világháború között is 70% felett volt (1901-ben 70%, 1910-ben 79%, 1914-ben 75%). Ennek ellenére mégsem ők alkották a dél-amerikai országban a legnépesebb bevándorló csoportot, hiszen például 1887 és 1903 között az ott élő külföldiek 60%-át az olaszok tették ki, míg a portugálok csupán 18,5%-ot képviseltek.³ Az előbbieket főként São Paulo államba, a nagy kávé ültetvényekre kerültek, az utóbbiak számára azonban ez az úti cél mindig is másodlagos maradt. „A portugálok lemaradtak arról a kávé-vonatról, ami 1872 és 1900 között São Paulo város népességét a nyolcszorosára duzzasztotta (31 ezerről 240 ezerre).”⁴

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Email: szilagyi.agnes@btk.elte.hu

2 Az ünnepelt, Horváth Gyula egyik fő kutatási témája – a latin-amerikai populizmus és pozitívizmus kérdésköre mellett – a függetlenné vált Brazília és Mexikó monarchiáinak összehasonlítása, párhuzamos vizsgálata. Ld. pl. Császárság Brazíliában és Mexikóban a függetlenség kivívása után, *Világtörténet 2005: ősz-tél*, 60–71.o. El imperio en México y Brasil tras la independencia. In: Andes Sanchez (szerk.) *Experiencias republicanas y monárquicas en México, América Latina y España. Siglos XIX y XX*. México, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo (UMSNH), 2009. 303–326.o.

3 Az adatokat vö. Francisco Bethencourt és Kirti Chaudhuri: *História da expansão Portuguesa I–IV.*, Lisboa, Círculo de Leitores, 1998. IV. köt 304–373.o.

4 „...os portugueses perderam o comboio do café que, entre 1872 e 1900, fez a cidade de São Paulo aumentar oito vezes a sua população (de 31000 para 240000).” Isabel Corrêa da Silva: *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX*, Lisboa, Divina Comédia Editores, 2013. 288.o.

Portugáliából csak valamivel később és jóval kevesebben vették az irányt São Paulo felé, többségük más brazil területeken keresett boldogulást. Korszakunkban a kaucsuk termelés felfutása vonzotta őket az Amazonas-medence városaiba, főként Belém do Parába és Manaus-ba, de még ekkor is a legkedveltebb útirány maradt Rio de Janeiro állam, illetve maga a szövetségi főváros. Míg São Paulo olasszá vált, Rio de Janeiro portugál maradt. Az 1910-es években Alberto de Oliveira, a Rio de Janeiro-i portugál konzul megjegyzi, hogy a *Pão de Açúcar*, azaz a Cukorsüveg városa a világon a második legnépesebb portugál város, rögtön Lisszabon után.⁵

Ennek a kivándorlásnak a szociológiai arculatát korábban főként az határozta meg, hogy döntően férfiak egyedül vállalkoztak rá – első sorban Minho tartományból –, többségük földműves volt, aki tudott írni, olvasni, és a visszatérés feltett szándékával kelt útra. A XIX. század végétől azonban a kivándorlás jellege a társadalmi összetétel szempontjából megváltozott. Egyre több nő és gyermek is volt a migránsok között, szerencsét próbálni Brazíliában családi vállalkozás lett. Másrészt a kivándorlók között a parasztok túlsúlya megszűnt, és az arányok egyre inkább a városi rétegek irányába tolódtak el. A portugál kivándorlók között nőtt a szakképzett iparosok (ácsok, asztalosok, kőművesek, cipészek) száma, de a tanulatlanabbak is inkább a városban keresték a boldogulást, kerülve az ültetvényeket és a paraszti munkát. Belőlük Brazíliában rakodómunkások, kereskedő segítők, rikkancsok, pincérek vagy gyári munkások lettek.

A portugál politikai és szellemi elit egy része igen negatívan ítélte meg a kivándorlás jelenségét, vészharangot kongatott a demográfiai deficit, a képzetlenebb, vállalkozó kedvű lakosok elvándorlása miatt, a parlament pedig – először 1873-ban – hivatalos vizsgálatot⁶ indított a kérdésben. (Nagyon hasonlóan egyébként a korabeli magyarországi helyzethez, ahol szintén sok ellenzője volt a tömeges kivándorlásnak – különösen éppen a Brazíliába irányulónak – és, ahol szintén megpróbálták törvényekkel is elejét venni e negatív jelenségnek⁷). A portugál monarchia és később a köztársaság vezetése alapvetően két irányból kívánt hatást gyakorolni az emigránsokra. Egyrészt nehezíteni igyekezett a teljes családok elvándorlását. Másrészt azok esetében, akik egyedülállóként indultak útnak, az volt a célja, hogy fenntartsa élő kapcsolatukat Portugáliával.⁸ Így a kivándorlók – elhagyott szülőföldjükhöz külföldön is erős szálakkal kötődve – biztosították a hazaküldött pénz folyamatos áramlását, ami a nemzeti jövedelem jelentős részét tette ki. A beáramló pénz pontos értékére vonatkozóan csak becslések vannak. Ezek szerint 1873-ban 3 millió, míg 1891-ben már 12 millió reál volt az összege, míg a XX. század első évtizedében évi összértéke 20–30 millió lehetett.⁹ A kivándorlók éves haza utalásai biztosították a fizetési mérleg egyensúlyát, és nagyjából annyit tettek ki, mint a portugál birtokosok által fizetett földadó. Afonso Costa – köztársasági politikus és közgazdász professzor – egy 1911-es tanulmányában így fogalmazott:

5 Alberto de Oliveirát (1873–1940) idézi Silva i.m. 288.o., az eredeti mű: Alberto de Oliveira: *Na Outra Banda de Portugal, Quarto Anos no Rio de Janeiro*, Lisboa, Portugal–Brasil Limitada, 1919. A címadás – Portugália másik partja, négy esztendő Rio de Janeiróban – árulkodik a diplomáciai szolgálatot is teljesítő portugál író, költő, egyben sok kortársa felfogásáról: a brazil függetlenné válás után majd egy évszázaddal is bizonyos értelemben Portugália részének, túlpártjának tekintette az elvesztett gyarmatot.

6 José Hermano Saraiva: *Portugália rövid története*, ford.: Racs – Wittner – Szelényi – Pál, Budapest, Equinter, 2010. [1992]. 293.o. illetve Silva i.m. 285.o.

7 Bővebben ld. Szilágyi Ágnes Judit: *Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*, Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2009. 117–126.o.

8 A kivándorlás portugáliai szabályozásáról ld. Silva i.m. 286–291.o.

9 Hasonló adatokat közöl Saraiva 295.o. és Silva 283.o.

„A kivándorlás ment meg bennünket. ... Az emigránsok azok, akik a leginkább hozzájárulnak annak az országnak a fenntartásához, amelyik nem tartotta el őket. A tőlünk rongyosan és éhesen távozó, szegény beira-iak és minho-iak, a távoli Brazíliából fizetik annak a csődtömegnek a számláit, amelyben az ország már jó néhány éve tengődik... Legyen tehát a kivándorlás kérdése az új kormányok próbaköve a haza feltámasztásának munkája során.” Ennek érdekében Costa azt javasolja, hogy Portugália „szabályozza körültekintően” a kivándorlást, és „támogassa diszkréten az emigránsokat”.¹⁰

Az – a brazíliai magyarsággal¹¹ kapcsolatban is megfigyelhető – elfogultság, ami az emigráns közösségek létszámának túlbecsülésére sarkallja a hazai közvélekedést, vagy magukat a kivándorlókat, sőt egyes esetekben a hivatalos fórumokat is, a portugálok esetében szintén megmutatkozott. Ezzel kapcsolatban Isabel Corrêa da Silva arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a hivatalos statisztikákon alapuló becslések szerint 1908-ban 700 ezer körüli lehetett az 1890 óta Brazíliába érkezett portugálok száma, I. Károly király tengeren túli útjára készülve, 1907 végén 2 milliós létszámot emlegetett.¹² (A portugál uralkodó brazíliai látogatására 1908 júniusában került volna sor, de az eseményt meghiúsította az ellene és a trónörökös ellen elkövetett, halálos kimenetelű merénylet, 1908. február 1-én.) Az a tény, hogy I. Károly számosabbnak állította be a brazíliai kolóniát a valóságosnál, arra utal, hogy bár a portugál politika ellenezte a kivándorlást, a külföldi közösségeket mégis minél nagyobb létszámú tömbökként igyekezett feltüntetni, így hangsúlyozva erejüket, jelentőségüket, és számított politikai támogatásukra a portugál belügyek és a külkapcsolatok terén egyaránt.

A Rio de Janeiróban élő portugálok számára vonatkozóan korszakunkban az 1900-as népszámlálás adatai az irányadóak. A statisztika szerint 132 599 portugált vettek nyilvántartásba, akik a város lakosságának 1/5-ét és az ott élő külföldiek 71%-át tették ki.¹³ A régi századfordulón az anyaország támogatása mellett aktív közösségi életet éltek, összetartottak, szívesen alapítottak egyesületeket és – főként a tehetősek – bőkezűen jótékonykodtak. Az általuk létrehozott számos szervezet¹⁴ első boomja a XIX. század 80-as éveiben következett be, döntően az önszervező egyesületek hirtelen megszaporodásával (az első, az 1863-ban alapított *Caixa de Socorros D. Pedro V.*, azaz V. Péter Segélypénztár volt). 1883-ban már 18 regisztrált portugál egyesületet tartottak számon Rio de Janeiróban, 1913-ban pedig 24-et, összességében mintegy 63 000 taggal. Ez annyit jelent, hogy a szervezetek a város portugál lakóinak mintegy 47%-át elérték. (A számok még nagyobbak, ha figyelembe vesszük a be nem jelentett egyleteket is.) Korszakunkban az önszerveződés egyébként nem csak a portugál bevándorlókra volt jellemző. Az 1922-es statisztikák szerint majdnem 500 – ma úgy mondanának – civil szervezet működött Rio de Janeiróban. Ezek döntő többségét persze a brazilok tartották fenn, de 26 a portugáloké volt, és csupán további 6-ot működtettek más külföldiek.¹⁵

10 Afonso Costa *Estudos de Economia Nacional: A Emigração* (1911) című munkáját idézi Saraiva i.m. 295.o.

11 A Brazíliába került magyarok létszámára vonatkozóan leggyakrabban az 50–80 ezres számmal találkozunk. Korábbi becslések alapján ezt az adatot ld. Szilágyi Ágnes Judit: *Távolodás Európától – Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején (1937–1945)*, Budapest, Áger Bt. 2004. 121.o. Ma már azonban több tényező alapján inkább a 30–50 ezres létszámadatot látom reálisnak, míg a brazíliai magyar kolónia saját méretét 80 ezresre teszi. Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004. 45.o. Ennek háttérében első sorban valószínűleg az az igyekezet áll, hogy az emigráns közösség saját jelentőségét növelje. A kérdés alapos mérlegelés utáni tisztázására Pongrácz Attila is kísérletet tett: *A São Paulo-i magyarság 1945–1990.*, Szeged, SZTE Doktori Program, 2009. 26–38.o.

12 Silva i.m. 294.o.

13 Silva i.m. 296.o.

14 Részletes felsorolásukat ld. Silva i.m. 294–296.o.

15 Az adatokat vö. Silva i.m. 296–297.o.

Az segélyegyletek alapítása mellett a portugál emigránsok elitjének jellemző attitűdje volt a jótékonyosság és a kulturális mecenatúra. Nemcsak Brazíliában, de az óhazában is nagylelkű adományokkal segítettek templomok építését, menhelyek alapítását, iskolák, kórházak létesítését. A Rio de Janeiróban felállított kulturális intézmények közül az egyik legjelentősebb a *Liceu Literário Português* (1868), egyfajta szabadiskolaként működött: a képzetlenül érkező portugál bevándorlóknak (tízezreknek!) ingyenesen látogatható kurzusokkal (nyelvtanfolyamok, gépírás, kereskedelmi könyvvitel stb.) segítettek szakképzettséget szerezni. A másik legfontosabb egyben talán legismertebb intézmény a *Real Gabinete Português de Leitura* (1837), amit művelődési központként érdemes elképzelni: célja a portugál kultúra ápolása volt, 1880-ban már 50 ezer kötetes könyvtárral rendelkezett, ami Brazília második legnagyobb gyűjteménye lett a Rio de Janeiró-i nyilvános könyvtár után, és 1900-ban megnyitotta kapuit a nagyközönség számára is. Már a XIX. század közepén más brazil nagyvárosok (Salvador, Recife, Santos, ahol portugál centrum – *Centro Português* – létesült) kolóniai követték a példáját, létrehozva a hasonló elnevezésű és funkciójú helyi portugál művelődési központokat.¹⁶

A nagyvonalú támogatók adományaiból a kulturális intézmények elegáns székházakba költöztek. A *Real Gabinete Português de Leitura* épületei ma is városképi jelentőségűek, az építészeti örökség gyöngyszemei. A Rio de Janeiró-i központ alapkövetétele a kolónia nagy eseménye volt 1880-ban. Egy szimbolikus napra, Portugália nemzeti ünnepére (*Dia de Portugal*), június 10-ére tűzték ki. Ehhez a dátumhoz több hagyomány is kötődik. A katolikus hívők számára az ország védangyalának napja. A középkori tradíció pápai megerősítést is kapott. Kulturális vonatkozása pedig a világhírű költőhöz, Luis de Camõeshez, a portugál felfedezések eposzának szerzőjéhez kötődik, mivel hagyományosan ekkor emlékeznek meg 1580-ban bekövetkezet haláláról. Így ezt a napot Camões Napként is emlegetik. A Rio de Janeiró-i portugálok 1880-ban éppen a 300. évforduló fényét kívánták emelni az alapkövetéttel. Míg Lisszabonban az ünnep a monarchia viszonyai között egyre erősödő republikanizmus egyfajta manifesztációjává vált: „A megemlékezések során a köztársaságiak ragadták magukhoz a kezdeményezést, ... Camões a köztársaság védelmezőjeként akarták beállítani: ez a szép gondolat a lisszaboni irodalomprofesszor, Teófilo Braga fejében született meg. Teófilo Braga számára Camões a hazát testesítette meg; így válhatott egyben a köztársaság jelképévé is.”¹⁷ 1910-ben a köztársaság első intézkedései között volt a nemzeti ünnepek körének felülvizsgálata, a laicizáció szellemében. Június 10-e nem került az állami ünnepek sorába, Lisszabon azonban – a városvezetés döntése alapján – továbbra is megtartotta a Camões Napot. A salazari Új Állam (1933–1974) emlékezet politikájában azután nagy szerepet kapott ez a dátum, némileg módosult tartalommal: mint a portugál faj napja (*Dia da Raça*) került be a nemzeti történelmet is a saját szolgálatába állító propaganda eszköztárába. A második világháború után az ünnep új tartalmakkal is bővült, a hadsereg illetve a gyarmati háború hőseinek emléknapiaként is funkcionált.¹⁸

A Rio de Janeiró-i *Gabinete Português de Leitura* és a portugál kolónia más reprezentatív brazíliai épületei a neo-mánuel stílus jegyében születtek, és a luzo-brazil politika egyfajta művészeti kivetülésének is tekinthetők. Megjelenési formájuk követte az óhazában akkor divatosá váló történelmi építészetet. Szimbolikája árulkodik a régi századforduló brazíliai portugál közösségeinek önképéről és önreprezentációs törekvéseiről.

16 Az adatokat vö. Silva i.m. 297–298.o.

17 Saraiva i.m. 320.o.

18 Luís Oliveira Andrade – Luís Reis Torgal: *Feridos em Portugal – Tempos de Memória e de Sociabilidade*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2012. 73–80.o. 116–124.o.

jellegéről. Az eredetileg a késő gótika és a kora reneszánsz időszakában kialakult stílus, a Mánuel vagy mánuelita stílus, I. (Szerencsés) Mánuel (1495–1521) portugál királyról, a földrajzi felfedések és a birodalom építés korának nagy uralkodójáról kapta a nevét. Motívumaira jellemző, hogy az újonnan megismert kultúrák, tájak, egzotikus növények és állatok, a hajózás, és a tengerek világának jellegzetességei (korallok, hajókötelek, gyöngyök stb.) ihlették. A XIX–XX. század fordulóján ez a formavilág spontán módon kapcsolódott össze a korábbi birodalmi presztízzsel és nagysággal, szemben a hétköznapi valóságának kisszerűségével, az eljelentéktelenedett Portugáliával.¹⁹ A neo-mánuel stílus Portugáliában és a brazíliai portugál közösség számára is része lett a történelmi és hazafias pompának, a nemzeti identitást megtestesítve ezzel tisztelegtek a történelem nagy alakjai előtt is, akik hozzá járultak a birodalmi múlt aranykorának ragyogásához, amiben kitüntetett helyet kapott Brazília. A két ország közötti múltban gyökerező szellemi kötelékek megerősítést kaptak, és újra és újra alkalmat kínáltak az egymás tükrében megmutatkozó összehasonlításra: „Brazília hatalmas; Portugália ősrégi. Önökre a legnagyobb jövő vár. Nekünk a múltunk dicsősége.”²⁰ – fogalmaz Carlos Malheiro Dias. Ez a nemzeti mítosz egyben legitímálta a Brazíliába való kivándorlást, mivel úgy kezelte az emigránsokat, mint a gyarmatosító elődök hivatását folytató utódokat.

A régi századforduló Rio de Janeiró-i városképét egyébként más külföldiek is alakították az eklektika, a neo-stílusok valamint az *art nouveau* jegyében. Például az excentrikus olasz építész, Antonio Virzi (1882–1954), aki 1910 körül érkezett Brazíliába, és ugyancsak európai mintákat, Palermo régi épületeinek formáit és a modernizmus szellemét hozta magával. Több, azóta jórészt megsemmisült tervet készített a tengerentúli fővárosban, így a Schmit de Vasconcellos villát (1915) az Avenida Atlânticán, vagy a Nogueira Elixir híres gyárpületét a Gloria utcában (1916). Az Oswaldo Cruz sugárúton álló Martinelli ház 1919-es átalakítása is az ő tervei alapján történt, neogótikus stílusban. Bár ezek az alkotások sokban emlékeztetnek a portugál kolónia neo-mánuelita épületeire, de hiányzik belőlük az ideologikus tartalom, inkább születtek egy építész személyes invenciójából, mint valamiféle kollektív emlékezet esszenciájaként.

A luzo-brazil politika és gondolkodásmód egy másfajta szellemi kivetülése – az irodalmi együttműködés, a kulturális kapcsolatok fellendítésének vágya – szintén jelen volt a Rio de Janeiró-i portugál kolónia körében, és hozzá megvoltak a brazil partnerek is. Jó példája ennek a *Revista Atlântida*, az Atlantisz című folyóirat létrejötte, irodalmi és politikai programja, 1915 és 1920 között.²¹ João do Rio, a lap brazíliai szerkesztője, a korszak ismert újságírója különösen jó kapcsolatot ápolt a portugál kolóniával. „A portugál-brazil közeledés eszméje egész életét végig kísérte.”²² Temetése a luzo-brazil barátság eszméje melletti valóságos szimpátiatüntetéssé vált, amennyiben hitelesnek

19 Regina Anacleto: *O neomanuelino ou a reinvenção da arquitetura dos descobrimentos*, Lisboa, Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, 1994. 50.o.

20 „*O Brasil é demasiado grande; Portugal é demasiado antigo. Tendes um futuro grandiosíssimo. Nós possuímos um passado glorioso.*” idézi Raimundo Magalhães Júnior: *A vida vertiginosa de João do Rio*, Rio de Janeiro – Brasília, Civilização Brasileira – INL, 1978. 334.o.

21 A témáról magyarul ld. Szilágyi Ágnes Judit: A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: *Revista Atlântida* (1915–1920), in: Berta Tibor, et al. (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái – Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged–Budapest, Palatinus, 2008. 115–121.o. és u.ő.: A kiterjesztett testvériség – az *Atlântida* című folyóirat programjának módosulása 1919 tavaszán, in: Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk – Vadász Sándor 80 éves*, Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 2010. 533–541.o.

22 „*A aproximação luso-brasileira foi a tentativa total da sua vida;*” Luís Teixeira – João de Barros: Homenagem a João do Rio, *Revista Ocidente* 1950. 39. köt. (melléklet 1–15.o) 4.o.

tekintjük a résztvevők számára vonatkozó becslést: „... temetése napján végelethetetlen tömeg gyűlt össze, írók, művészek, újságírók és portugál kolóniánk háromszázezer tagja, hogy megrendülten a temetőbe kísérje a koporsót” – emlékezett 1950-ben a régi barát és szerkesztőtárs, a portugál író, João de Barros (1881–1960).²³ João do Rio egyébként életében is megkülönböztetett tisztelet övezte a Brazíliában élő portugálok körében.²⁴ Röviddel azután, hogy hazatért 1919-es európai útjáról, több bankettet rendeztek a tiszteletére. Az egyiket a Rio de Janeiró-i Portugál Tornaklubban. A szervezőbizottság tagjai között ott voltak a kolónia prominensei.²⁵ A közösség első számú vezetője, a bőkezű mecénás, a művelt és dúsgazdag Morais vikomt (José Júlio Pereira de Morais, 1848–1931), aki teljes riói utcákat birtokolt, a Niteróiba közlekedő hajók tulajdonosa volt, és egyik alapítója 1918-ban a Brazíliai Portugál Banknak (*Banco Português do Brasil*). Vagy a népszerű regényíró, a monarchista meggyőződésű Carlos Malheiro Dias (1875–1941), aki egész életét megosztotta Portugália és Brazília között, legmerészebb álma a luzo-brazil monarchia újjáéledése volt.

Politikai szempontból a portugál kolóniát korszakunkban konzervativizmus jellemezte. João Franco²⁶ (1855–1929) rendszerét például, ideológiai kétarcúsága (reformizmusa és populista autoritarizmusa) ellenére is lelkesen fogadta. Az óhaza politikai életét élénk figyelemmel kísérő vezető személyiségek szinte megváltásként üdvözölték a *fraquismust*. 1907 végén kollektív üzenetet küldtek a miniszterelnök támogatására. Az 1907. novemberében induló Rio de Janeiró-i politikai lapjuk, az *O Lusitano: órgão da colônia portuguesa no Brasil* szintén elkötelezte magát J. Franco mellett.²⁷ A portugál köztársaság létrejötte erősen megosztotta a kolóniát, míg az első világháborús részvételt az emigránsok teljes szolidaritással támogatták.

A brazíliai portugálok luzo-brazil nacionalizmusa és az óhaza politikai támogatása soha sem volt teljesen önzetlen. A kereskedők, iparosok azt remélték és természetesen is tekintették, hogy a lisszaboni kormány a nemzetközi szinten jár érdekükben, pl. segíti a brazil piacon meglévő pozícióik erősítését, a napról napra növekvő külföldi konkurenciával szemben.²⁸ Azonban a két ország között kétségtelenül meglévő tradicionális kapcsolatok ellenére a portugál kormány általában erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy valódi eredményeket érjen el. Brazíliában az Európától való távolodással párhuzamosan egyre inkább működésbe lépett a pánamerikanizmus logikája.

23 Teixeira – Barros i.m. 9.o.

24 Ahogy nagyra tartották a São Pauló-i olaszok is. Európai útját követően meghívták az olasz egyesítés évfordulóján rendezett ünnepekre, mert el voltak ragadtatva az Olaszországból küldött tudósítás és interjú sorozatától, melyben többek között támogatta az olasz igényeket Fiume és Triest vonatkozásában. Vö. Magalhães Júnior i.m. 335.o.

25 Vö. Magalhães i.m. 334–335.o.

26 1906. májusától portugál miniszterelnök, a király felhatalmazásával diktatórikus eszközökkel kormányoz 1908. februárjáig. Bővebben ld. Fernando Rosas: *A crise do liberalismo e as origens do „autoritarismo moderno” e do Estado Novo em Portugal*, *Penélope* no. 2. (1989), 98–114.o. illetve Silva i.m. 313–333.o.

27 Vö. Silva i.m. 322.

28 Silva i.m. 323–324.

Felhasznált irodalom

- Anacleto, Regina 1994. *O neomanuelino ou a reinvenção da arquitectura dos descobrimentos*, Lisboa: Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico.
- Andrade, Luís Oliveira – Torgal, Luís Reis 2012. *Feridos em Portugal – Tempos de Memória e de Sociabilidade*, Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra.
- Bethencourt, Francisco és Chaudhuri, Kirti 1998. *História da expansão Portuguesa I–IV*, Lisboa: Círculo de Leitores.
- Horváth Gyula 2005. Császárság Brazíliában és Mexikóban a függetlenség kivívása után, *Világtörténet* 2005: ősz–tél, 60–71.
- Horváth Gyula 2009. El imperio en México y Brasil tras la independencia, in: Andes Sanches (szerk.): *Experiencias republicanas y monárquicas en México, América Latina y España. Siglos XIX y XX.*, México: Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo (UMSNH), 303–326.
- Magalhães Júnior, Raimundo 1978. *A vida vertiginosa de João do Rio*, Rio de Janeiro: Civilização Brasileira – Brasília: INL.
- Oliveira, Alberto de 1919. *Na Outra Banda de Portugal, Quarto Anos no Rio de Janeiro*, Lisboa: Portugal–Brasil Limitada.
- Pongrácz Attila 2009. *A São Pauló-i magyarság 1945–1990.*, Szeged: SZTE Doktori Program.
- Rosas, Fernando 1989. A crise do liberalismo e as origens do „autoritarismo moderno” e do Estado Novo em Portugal, *Penélope* no. 2. 98–114.
- Saraiva, José Hermano 2010 [1992]. *Portugália rövid története*, (ford.: Racs – Wittner – Szelényi – Pál), Budapest: Equinter.
- Silva, Isabel Corrêa da 2013. *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX.*, Lisboa: Divina Comédia Editores.
- Szilágyi Ágnes Judit 2004. *Távolodás Európától – Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején (1937–1945)*, Budapest: Áger Bt.
- Szilágyi Ágnes Judit 2008. A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: *Revista Atlântida* (1915–1920), in: Berta Tibor, et al. (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái – Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged–Budapest: Palatinus, 115–121.
- Szilágyi Ágnes Judit 2009. *Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*, Szeged: SZTE Történettudományi Doktori Iskola.
- Szilágyi Ágnes Judit 2010. A kiterjesztett testvériség – az *Atlântida* című folyóirat programjának módosulása 1919 tavaszán, in: Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk – Vadász Sándor 80 éves*, Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 533–541.
- Teixeira, Luís – Barros, João de 1950. Homenagem a João do Rio, *Revista Ocidente* 39.kötet, melléklet 1–15.
- Torbágyi Péter 2004. *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest: a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.